

La Unió Catalanista i les noves idees sobre la política econòmica per a Catalunya*

per Francesc Artal**

1. Antecedents: l'atac al centralisme econòmic

És difícil de datar el moment en què a Catalunya es configura un pensament econòmic lligat al regionalisme polític. En història els nous fenòmens no apareixen mai totalment per atzar. En realitat sempre són fruit d'unes etapes prèvies. És una mica absurd d'afirmar que el regionalisme neix en els primers anys de la Restauració de 1874. És cert que el 1869 i abans predominava entre els proteccionistes la idea que els industrials catalans cercaven el bé per a Espanya. Adolf Blanch va sintetitzar perfectament aquesta postura: «*A todo productor español —escribía Blanch— le conviene que su mercado natural sea rico. Los fabricantes de Cataluña no venden si los agricultores de Castilla o Andalucía tienen malas cosechas, y asimismo, los carboneros de Asturias [...]. De aquí que los productores catalanes, siendo además fieles a la buena doctrina que profesan, están interesados en que nade en riquezas la nación española; que el trabajo, que únicamente las crea, se difunda por todos los ámbitos del país; que se fomente todo elemento de producción; protegiéndolo contra la concurrencia desventajosa del extranjero.*»¹

Ara bé: tant sota el punt de vista de les idees econòmiques com sota el punt de vista de la ideologia, molt abans de l'arancel Figuerola de 1869 hi havia enfocaments que es poden considerar perfectament com a regionalistes. Crida l'atenció, per exemple, el fullet de Lluís Cutchet i Font *Ensayo económico-político a propósito de la reforma de aranceles* (1851),² publicat en ple procés d'industrialització català. Partint de la idea de T.R.Malthus de creure que la introducció de la indústria i el comerç era l'única manera de sortir de l'endarreriment, i de l'advertiment de Rossi en el sentit que un país només agrícola no podia prosperar, Cutchet defensava la industrialització de Catalunya però amb un matís

* Es tracta d'una síntesi centrada en el capítol 4rt. de la tesi doctoral de l'autor sobre *Pensament econòmic català 1840-1898: del proteccionisme al regionalisme econòmic*, dirigida pel professor Ernest Lluch i Martín i lligada el 20 de gener de 1992 a la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials de la Universitat de Barcelona.

** Universitat de Barcelona.

1. Adolf BLANCH, *Los carbonos de Asturias*, dins «El Fomento de la Producción Nacional. Órgano de la Asociación de este nombre. Diario económico, mercantil, agrícola, industrial y de avisos». núm. 297. (8-X-1869), p. 1.

2. Lluís CUTCHET i FONT, *Ensayo económico-político a propósito de la reforma de aranceles* (Barcelona 1851), 214 ps.

significatiu: ho veia com una manera de treure's l'espina de 1714. I, a més, basant-se en l'economista francès Fix advertia del perill que la llibertat de comerç arruïnés un país importador en excés. Cutchet lligava la seva defensa de la industrialització amb un atac ple de coratge contra la monarquia espanyola. Els països que prosperaven eren els que aplicaven el proteccionisme a la indústria, perquè «*el trabajo agrícola solo, trae consigo la miseria general y el establecimiento del gobierno despótico y estacionario*» (p. 209).

Per a Cutchet Catalunya i la resta d'Espanya formaven dues economies complementàries. Era necessari que els castellans consumissin teixits del Principat, i que, a canvi, els catalans consumissin els productes agrícoles —especialment blat— castellans; una Catalunya industrial i rica podria contribuir més a l'erari públic. Però la reivindicació de Cutchet no es limitava únicament al terreny econòmic: trepitjava també fort en el pla polític quan, fart de vuit anys d'estat de setge, afirmava que «*merecen los actuales catalanes ser libres como lo fueron sus mayores desde tiempos inmemoriales*» o, com a mínim, igual que els altres espanyols (p. 211). A més d'antimonàrquic, Cutchet era, a la vegada, republicà i regionalista. «*Decididamente —deia— la casa de Borbón no sirve para la libertad.*»³ I, per a defensar els avantatges del sistema republicà, argumentava: «*La mejor propaganda que puedan hacer los partidarios de la república, la más fecunda incontestablemente para su idea, es ir elevando la inteligencia de las masas a fin de que éstas lleguen a penetrarse bien de que el gobierno del pueblo por el pueblo, debidamente practicado, es sin disputa el mejor de todos; pero, que para alcanzarlo, y sobre todo para conservarlo, es preciso se arraigue antes mucho la convicción general de que habrá suficiente dosis de sensatez pública, de que la libertad personal y la propiedad de cada ciudadano serán mejor garantidas que bajo régimen monárquico, de que la estabilidad del orden público estará suficientemente asegurada, de que el rico no habrá de temer al pobre ni el pobre al rico, porque a todas las personas, a todas las clases, será siempre y de veras superior la ley.*»⁴ Els problemes polítics de Catalunya procedien, segons Cutchet, del Compromís de Casp, i la seva solució comportava la implantació d'una república democràtica a Espanya, la millor de les solucions però difícil d'acceptar per les classes dominants, massa avesades al govern despòtic dels moderats i poc conscients de la necessitat de construir un sistema democràtic.

En el seu principal escrit de reivindicació proteccionista, *La guerra al sentido común* (1869),⁵ Cutchet proposa l'exemple dels EUA, l'exemple dels països rics que progressaven sota el proteccionisme —àdhuc la Gran Bretanya, lliurecanvista de portes enfora i proteccionista portes endins—, i denunciava que Catalunya havia estat «*humiliada*» i «*calumniada*» pels centralistes, quan allò que feia Catalunya no era altra cosa que defensar la independència econòmica d'Espanya enfront de l'estranger.

L'altre economista que, com Cutchet, va iniciar atacs frontals al centralisme econòmic és Antoni Bech i Pujol. En el seu opuscle sobre *La situación económi-*

3. Lluís CUTCHET i FONT, *La soberanía nacional en España* (Barcelona 1868), 73 ps., vegeu p. 42.

4. *Ibid.*, p. 25.

5. Lluís CUTCHET i FONT, *La guerra al sentido común* (Barcelona 1869), 48 ps.

ca de España. Su presente. Su porvenir (1865)⁶ criticava la hisenda pública espanyola i el seu sistema fiscal i proposava una reforma radical de l'administració de l'estat. Per a Bech les despeses excessives de l'estat no guardaven correlació amb els escassos ingressos públics, que no es podien acréixer perquè l'estat no contribuïa a la creació de més riquesa. Bech criticava el vici reiterat d'acudir als emprèstits, el volum desmesurat dels interessos del deute públic, l'augment persistent del dèficit pressupostari públic, l'esgotament de la capacitat financera de l'estat i de les seves possibilitats d'endeutament, i el llast que representava la Caixa de Dipòsits —la qual constituïa un mecanisme per a anar cobrint els dèficits amb recursos a curt termini, fet que sota el punt de vista financer és una aberració. Per a Bech calia rebaixar clarament la xifra del pressupost, començant per les despeses improductives (avui diríem que era partidari de donar prioritat a les despeses que podien produir algun tipus de rendiment, via taxa o via ingressos derivats del patrimoni, o, com a mínim, produir economies d'escala). Per l'altre costat, els ingressos no havien d'augmentar a base de collar més els tipus impositius sinó adoptant les mesures necessàries per tal que creixés la riquesa imposable. La reducció del pressupost s'havia d'aconseguir sobretot a partir de la simplificació de l'administració i de la reducció de les despeses de personal —cosa que no volia pas dir deixar de remunerar dignament aquells que fossin diligents. Una manera eficaç d'estalviar, segons Bech, consistiria a passar de les 49 províncies a 15; amb aquesta mesura s'haurien reduït moltes despeses burocràtiques.

El banquer Manuel Girona coincidí, més tard, amb les principals crítiques de Bech i Pujol. Així, per exemple, el 1872 Girona criticà la situació del dèficit pressupostari i del deute públic espanyols; no comprenia per què, any darrere any, les despeses acabaven essent sempre superiors als ingressos pressupostaris, per què s'utilitzava constantment el mecanisme de la suplementació de crèdits, o per què el govern no parava d'acréixer el deute flotant i el deute permanent.⁷ La bibliografia de Girona sobre el dèficit pressupostari i el deute públic és nombrosa.⁸ Quant a la seva proposta de reforma administrativa, era dràstica: reduir tots els ministeris a només cinc: *Estat*, que inclouria Agricultura, Indústria i Comerç; *Gràcia i Justícia*, on s'havien d'encabir Instrucció Pública i Belles Arts; *Força Pública de la Nació*, és a dir, els ministeris de Guerra i Marina integrats;

6. Antoni BECH i PUJOL, *La situación económica de España. Su presente. Su porvenir* (Barcelona 1865), 30 ps.

7. Manuel GIRONA i AGRAFEL, *Errores trascendentales en los proyectos financieros presentados a las Cortes por el Excmo. Sr. Ministro de Hacienda el 11 de mayo 1872* (Barcelona 1872), 20 ps.

8. Entre els principals escrits de Manuel Girona sobre la situació del deute i dels desequilibris pressupostaris cal citar: *Ensayos para arreglar el crédito y mejorar la situación de España* (Barcelona 1865), 105 ps.; *Proyecto de arreglo y unificación de la deuda pública en España* (Barcelona 1876), 22 ps.; *Arreglo, unificación y estimación completa de la deuda pública de España* (Barcelona 1880), 61 ps.; *Unificación de la deuda. 119 millones de pesetas anuales de rebaja en los gastos* (Barcelona 1880), 22 ps. + 2 fs.; *Discursos pronunciados por el Excmo. Sr.D.Manuel Girona, senador por Barcelona, en el Senado* (Barcelona 1884), 162 ps.; *Discursos pronunciados por [...] en 1890 sobre los Presupuestos Generales del Estado*, Documentos parlamentarios (Barcelona 1890), 82 ps.; *Presupuesto para la regeneración de la Patria bajo el principio fundamental de la unificación de la deuda pública convirtiéndola en otra al 3% de interés, amortizable en 90 años* (Barcelona 1899), 18 ps.

Governació; i *Hisenda*, que englobava també Obres Públiques, Recursos Forestals —Monts, Mines i Foment—; suprimir moltes direccions generals; fer el pas de 49 províncies a només 13; unificar totes les jurisdiccions en un sol Tribunal Suprem de Justícia; i reduir el nombre d'instituts de segon ensenyament i d'universitats (una mesura força contraproductent, és clar).⁹

J.A. Llobet i Vallusera, en *Cataluña antigua y Cataluña moderna* (1866),¹⁰ parlava de la necessitat de modernitzar el port de Barcelona donant-li el caire de port comercial per sobre del de port militar, de la necessitat de desenvolupar el pla de l'Eixample de Barcelona, aleshores de recent aprovació, i criticava, a més, el criteri centralista amb què s'havia traçat la xarxa ferroviària espanyola, amb la condescendència dels inversors catalans, als quals Llobet demanava que dirigissin els seus esforços vers els projectes catalans.

El problema fonamental d'Espanya consistia en el seu baix nivell de producció, provocat en part per la manca de protecció i de suport als productes espanyols, pel dèficit de la balança comercial i la constant sortida de capitals, que no podien anar destinats a la inversió interior. Bech i Pujol formulà el gruix de les seves idees sobre política econòmica en la seva *Memoria* lliurada el 1869 i publicada entre 1879 i 1882 en el «Boletín del Ateneo Barcelonés».¹¹ Les guerres dels Àustria i dels Borbó havien estat finançades a través de l'endeutament, i amb aquesta política absolutament equivocada no havia estat possible d'assentar les bases per a emprendre una política d'industrialització. Partidari decidit del proteccionisme, Bech considerava que era l'únic sistema capaç d'impulsar, a la vegada, l'agricultura i la indústria, sector aquest darrer que havia de permetre l'obtenció d'uns rendiments molt més elevats, i un major creixement de la producció. Si el creixement econòmic era paral·lel a l'augment de la qualitat dels productes i a l'obtenció d'excedents per a col·locar en els mercats exteriors, aleshores seria possible l'acumulació de capital i quedaria garantit el progrés econòmic. Això no ho podien pas permetre, segons Bech, la política lliurecanvista i les mesures aranzelàries del ministre Laureà Figuerola, que provocarien justament els efectes contraris. Madrid no exercia el seu paper de capital d'un país, a l'entendre de Bech, perquè no era pas el lloc idoni des d'on es pogués dirigir una política industrial. És tractava d'una ciutat merament consumista, desconectada de les activitats productives, plena de buròcrates i de disputes polítiques.

El corrent proteccionista es va anar impregnant, després de la batalla contra l'aranzel de 1869, de virulència anticentralista. Això succeïa en l'òrgan d'expressió del Foment de la Producció Nacional. N'hi ha prou de donar-ne una mostra: un article sense signar titulat *Madrid*, publicat el 29 de març de 1873, en el

9. Manuel GIRONA, *Remedio radical, rápido, restaurador de la administración del estado* (Barcelona, octubre de 1903), 36 ps.

10. Josep Antoni LLOBET i VALLUSERA, *Cataluña antigua y Cataluña moderna*, Obra en la que se trata del comercio de los catalanes de la Edad Media en el Levante y del porvenir de Barcelona, «Biblioteca Catalana de Autores Antiguos y Modernos», secció castellana, tomo primero (Barcelona 1866), 195 ps.

11. Antoni BECH i PUJOL, *Memoria sobre las causas que han impedido el desarrollo y han motivado la decadencia de la industria en España, y medios que deberían adoptarse para fomentarla*, Obra laureada en el concurso público del año 1869, dins «Boletín del Ateneo Barcelonés», del núm. 1 (1879) al núm. 12 (1882).

qual el redactor anònim escrivia el següent: «*Madrid ha adelantado bastante en industria de poco tiempo a esta parte, a causa seguramente de las necesidades del consumo, aumentadas a su vez por la exacerbación de la gran plaga político-presupuestívora que lo esteriliza e imposibilita todo en España. Madrid, sin embargo, continúa absorbiendo más y más cada día la savia de las provincias y viviendo de la vida oficial. El exagerado espíritu centralizador que ha dominado a todos los gobiernos sin excepción, ha ido engendrando al lado del mundo burocrático enjambres, nubes o miríadas de seres indefinibles que viven y medran al calor de la máquina o balumba administrativa, sin la cual desaparecería como por encanto toda esta turba de insectos. Nadie ignora las costosas obras públicas que debe al tesoro de la nación la descoronada villa, el dinero que atrae y viajes que ocasionan el monopolio de grados y oposiciones, el interminable y serpentino expedienteo, el pago de los cupones de la Deuda, los contratos, los empréstitos, las mil y una evoluciones de una administración perfectamente montada para ser a la vez cosa así, recurso fiscal y municipal, fuente de trabajo extra-oficial y origen de infinidad de industrias auxiliares.*»¹² L'animadversió era evident. Tal com deia el redactor que signava amb les inicials J.V., «*dejad vanas quimeras. Madrid no es la España, ni la España es ni piensa como Madrid*».¹³ Per als homes del Foment de la Producció Nacional, demanar proteccionisme no volia pas dir demanar un tractament de favor per a Catalunya; però «*si en esto [el fet de defensar el proteccionisme] consisten todo nuestro "provincialismo" o "catalanismo", nos declaramos culpables, y aún impenitentes, con tanto entusiasmo como orgullo, porque creemos estar en lo justo y lo conveniente y ser tan buenos españoles como el que más*».¹⁴

Ferran Alsina, president de la Lliga de Catalunya —fundada el 1887, i que agrupava el regionalisme conservador—, en un discurs llegit el 21 d'octubre de 1892 va criticar l'anticatalanisme dels partits liberals espanyols, la corrupció administrativa i la seva política pressupostària desastrosa.¹⁵ Per a Alsina, si els catalans eren acusats de separatistes era tan sols perquè «els catalanistes hem protestat tan enèrgicament com nos han permès fer-ho nostres forces [...] contra tot lo que ha fet o intenta fer lo Centre en perjudici moral o material de Catalunya» i, més endavant, amenaçava: «Pobres d'ells que de debò fóssim separatistes!»¹⁶ El regionalisme de la Lliga de Catalunya s'interessava per la crisi econòmica d'Espanya, que a Catalunya s'havia traduït en la davallada de la borsa a partir de 1882, i acusava el govern central de restar impassible davant els problemes materials del país.¹⁷ Es demanava protecció també per a l'agricultura, canviar els tractats de comerç de signe lliurecanvista i protegir molt especial-

12. «Fomento de la Producción Nacional, Revista semanal, Órgano de la Liga proteccionista», núm. 142 (29-III-1873), ps. 7-9.

13. J.V., *La verdad ante todo*, dins «Fomento de la Producción Nacional», núm. 401 (9-III-1878), p. 134.

14. F., *¿Provincialismo?... ¿Catalanismo?*, dins «Fomento de la Producción Nacional», núm. 410 (11-V-1878), ps. 287-289, vegeu p. 289.

15. Ferran ALSINA, *Discurs llegit per lo president de la Lliga de Catalunya en la sessió inaugural del present any* (Barcelona 1892), 24 ps.

16. *Ibid.*, ps. 19-20.

17. Comissió d'Agricultura i Indústria, *Soluciones prácticas propuestas al gobierno per a fer desaparèixer la crisis actual en Espanya*, dins «Anals de la Lliga de Catalunya», quadern III (Barcelona 1888), 98 ps.

ment el carbó espanyol, que no era explotat de manera òptima i no resultava competitiu respecte del carbó estranger.

Domingo Call i Franquesa sabé sintetitzar la visió de la Lliga de Catalunya sobre els problemes de l'economia espanyola en el seu article *¿Por qué España no puede ser librecambista?* (1886):¹⁸ vies de comunicació deficients, escassetat de capitals, inestabilitat dels governs, dimensió insuficient de les institucions de crèdit, dèficit en primeres matèries i combustibles, imposició directa excessiva, desequilibris territorials, preparació professional molt precària, aplicació de tecnologia poc desenvolupada, manca d'estadístiques fiables, excés d'«esperit centralitzador i absorbent de la política madrilenya en perjudici de les altres regions espanyoles».

El 1885 el Centre Català que impulsava Valentí Almirall va tenir la iniciativa de presentar el *Memorial de greuges* a Alfons XII,¹⁹ promogut també per la Societat Econòmica Barcelonesa d'Àmics del País, el Foment de la Producció Espanyola, el Círculo de la Unión Mercantil i l'Institut de Foment del Treball Nacional. Entre les motivacions que originaren el *Memorial* n'hi havia una d'econòmica: la discussió del tractat comercial amb Anglaterra. I, entre els objectius, acabar amb la feblesa de la indústria espanyola, l'adopció del proteccionisme i la implantació de la *solució regionalista*, que consistia a deixar de pensar en la uniformitat, a abandonar la via de l'absorció i a cercar l'harmonia entre la igualtat i la varietat. Francisco José Orellana plantejava que si la resta d'Espanya preferia comprar a l'estranger els productes que li subministrava Catalunya podia fer-ho, però amenaçava que «*en este caso, Cataluña tiene derecho a vivir independiente del resto de España, y puede ganar mucho con ello: no estará obligada a comprar a las demás provincias los 700 u 800 millones anuales que representa su comercio exterior [...] no estará obligada a contribuir con la sexta parte de los gastos generales de una nación mal gobernada; podrá gobernarse a si misma y a menos costa, buscando la economía en el trabajo y en una buena administración: puede aspirar a ser otra Bélgica*».²⁰ Josep Narcís Roca i Farreras també era radicalment contrari a la centralització, perquè «Catalunya és de las que menos necessitat ne té [Roca es referia a la centralització]; ab la major descentralisació administrativa, fins ab la descentralisació política, fins ab la situació d'estat confederat com cualsevol dels cantons suïssos avans de 1848 o cualsevol dels Estats particulars Units del Nort-Amèrica, Catalunya viuria millor qu'ab la

18. Domingo CALL i FRANQUESA, *¿Por qué España no puede ser librecambista?*, dins «Revista La España Regional», tom I (1886), ps. 290-294.

19. *Memoria en defensa dels interessos morals y materials de Catalunya, presentada directament a S.M. lo rey en virtud d'acort pres en la reunió celebrada en la Llotja de Barcelona, lo dia 11 de janer del any 1885*, segona edició, completada amb tots los documents que fan referència a dita reunió y a la presentació de la memoria (Barcelona 1885), 216 ps. (Edició castellana, Barcelona 1885, 217 ps.). Ramon Torelló i Borràs col·laborà en la redacció de la part econòmica, tal com ho explica Andreu de Sard (Andreu de Sard, Joan Sallarés, Josep Fiter i Inglès i Jaume Viñas, *Colección de las necrologías consagradas a la memoria de D. Ramón Torelló y Borràs* con una carta prólogo de D.Federico Rahola, Barcelona 1889, XIII + 116 ps.).

20. [Francisco José ORELLANA], *La libertad y la esclavitud del trabajo. Conferencia sobre el librecambio y la protección dedicada a las clases trabajadoras por un hombre del pueblo* (Barcelona 1868), 31 ps. (vegeu p. 25).

centralisació administrativa».²¹ Valentí Almirall va publicar el 1868 unes *Bases para la constitución federal de la nación española y para la del Estado de Cataluña*,²² en les quals gairebé no es contemplaven els aspectes econòmics. L'article 6è. del capítol 2n. de la part primera, però, establí que l'Assemblea Federal podia acordar tractats de comerç, concertar operacions de crèdit, tenir competències sobre l'elaboració d'estadístiques, fixar pesos i mesures i decidir el traçat de les carreteres i dels ferrocarrils. Almirall confiava plenament en el regionalisme per a poder solucionar els problemes econòmics del país.²³ En *L'Espagne telle qu'elle est* (1886),²⁴ Almirall feia veure com, a Espanya, només Catalunya i Euskadi havien assentat llurs societats damunt bases industrials i com l'estat centralista es basava en una infraestructura burocràtica inoperant. Per al Centre Català d'Almirall, Catalunya havia de constituir-se en regió autònoma dins Espanya i havia de contribuir a les despeses generals de l'estat en la part que en justícia li correspongués i realitzant els mateixos catalans la recaptació dels impostos dins de llur territori.²⁵

2. La nova proposta fiscal

Les crítiques contra el grau excessiu de càrrega fiscal eren constants. Domingo Call, per exemple, afirmava que el que es recaptava a Europa en concepte de contribució territorial era el següent: a Àustria-Hongria, 4 i 1/8 pta./hab., a França 4 i 5/8 pta./hab., a Prússia 3 pta./hab., a Anglaterra 5 i 1/8 pta./hab. En canvi, a Espanya la recaptació era d'11 i 5/8 pta./hab.²⁶ A l'Assemblea de Balaguer de 1894 hom afirmava, en relació amb la Constitució de 1892 aprovada a Manresa, que «Catalunya ha d'atendre las cargas y serveyes públichs de caràcter regional y deu contribuir a las cargas generals de l'estat ab una cantitat que ha de fixarse ab subjecció a las reglas de dita constitució establertas».²⁷ Amb anterioritat, el 27 de març de 1892, a les *Bases de Manresa*

21. Josep Narcís ROCA i FARRERAS, *Catalunya per las províncias*, dins «La Renaixensa. Revista catalana ilustrada», VIII, tom 2, núm. 7 (15 d'octubre de 1878), ps. 321-322. Article reproduït per Jordi Llorens a J. Narcís ROCA i FARRERAS, *El catalanisme progressiu* (Barcelona 1983), XXI + 143 ps. (ps. 89-93).

22. Valentí ALMIRALL i LLOZER, *Bases para la constitución federal de la nación española y para la del estado de Cataluña. Observaciones sobre el modo de plantear la confederación en España por el vice-presidente del Club de los Federalistas* (Propaganda Republicana) (Barcelona 1868), 12 ps.

23. Valentí ALMIRALL i LLOZER, *Lo "Cobden Club" de Londres*, Discurs llegit en la sessió inaugural dels treballs de l'any lo dia 16 d'octubre de 1886 (Barcelona 1886), 45 ps.

24. Valentí ALMIRALL i LLOZER, *L'Espagne telle qu'elle est* (Montpeller 1886), 61 ps. Edició cubana: L'Havana 1889, 69 ps.; edició castellana (Barcelona 1886).

25. CENTRE CATALÀ, *Sessió solemne pera presentar lo programa polític del Centre Català. Discurs de D. Frederich Soler y Rubert llegit en l'acte de presentació del programa polítich de Catalunya*, s.p.i. (1890), 24 ps. (vegeu ps. 17-20).

26. Domingo CALL i FRANQUESA, *Cómo se va el dinero de España y las compañías de seguros extranjerias*, dins «Revista La España Regional», tom VIII, ps. 238-244 i 537-543. Vegeu ps. 542-543.

27. UNIÓ CATALANISTA, *Assemblea General de Delegats tinguda a Balaguer en los dias 13 y 14 de maig de 1894* (3a. de la Unió) (Barcelona 1903), 16 ps. (vegeu p. 3).

s'havia posat poca atenció als aspectes que atenyien l'ordenació econòmica del país: només la *Base 5^a* feia esment a la divisió territorial basada en la comarca i el municipi, i la *Base 6^a* establia la sobirania única en la potestat de dictar la legislació mercantil, l'establiment i el cobrament dels impostos i l'encunyació de moneda.²⁸ La proposta de fiscalitat fou definida amb molt més detall, però, a l'Assemblea de Balaguer de 1894. Hom hi proposà que mentre s'estigués negociant amb el govern central s'acordés un sistema de quantitats fixes, que és el que s'havia acordat a l'Assemblea de Reus de 1893. La proposta de nova tributació, explicada a les *Bases pera la tributació de Catalunya, segons los principis regionalistas*²⁹ de data de 14 de maig de 1894, havia d'ésser la clau que permetés de reformar tota l'administració a Catalunya i d'organitzar-ne els serveis públics propis, per tal d'assolir el nivell de prestacions dels països més avançats. Fora dels drets de duanes, competència exclusiva de l'estat, Catalunya, independentment de les altres regions, havia de poder establir el seu propi sistema fiscal. Es tractava de fomentar sempre la riquesa pública, atorgant per exemple avantatges que afavorissin la implantació de noves empreses. Les contribucions directes havien de gravar rendes i beneficis, tret dels casos de transmissions d'herències, llegats i donacions. Els subjectes passius havien de contribuir segons els seus nivells de renda, i s'havien de tenir sempre en compte les desigualtats en la distribució de la riquesa. Hom afirmava que «ha de procurarse l'equilibri entre las diferentes classes sociales armonisand per medi de la tributació sos intereses antagonichs».³⁰ No es podien gravar els consums de matèries de primera necessitat i el repartiment de les contribucions s'havia de fer dins d'una organització gremial en funció del territori i de les classes de contribuents que afectessin. Uns jurats especials, al marge de la inspecció oficial, serien els encarregats de dirimir les reclamacions que es formulessin. Per la seva banda, els ajuntaments havien de comptar amb els seus propis arbitris i amb una participació en la recaptació de les contribucions generals.

La *contribució territorial* gravaria la renda de la propietat immoble, urbana i rústica —inclosos els rendiments de la indústria pecuària— i la *contribució industrial i de comerç* havia de gravar els beneficis obtinguts en les explotacions industrials, fabrils o mercantils, o en l'exercici d'una professió o d'un ofici. Les taxes s'aplicaven sobre els beneficis i segons les quanties d'aquests els contribuents quedaven dividits en diverses classes i agrupats per gremis, i dins de cada classe podien establir-se unes escales graduals, amb una quota mínima i una quota màxima.

La *contribució sobre els ingressos* era la més important de totes —era l'equivalent a l'actual impost sobre la renda de les persones físiques— i havia d'ésser directa, gradual i progressiva en relació ascendent amb les quanties dels ingressos. Hom estava exempt de la contribució si els ingressos anuals eren inferiors al triple del que percebia en jornals durant un any un treballador. S'establia un tipus de gravamen màxim, i es preveia de fer variar la contribució cada any, perquè calia fer-la servir per a igualar el pressupost d'ingressos amb el de despeses.

28. J.A.GONZÁLEZ CASANOVA, *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938)*. Documents, «Documents de Cultura» (Barcelona 1974), 864 ps. (ps. 536-539).

29. UNIÓN CATALANISTA, *op. cit.* (1903).

30. *Ibid.*, p. 6.

A més, es considerava que les contribucions territorial i industrial i de comerç eren impostos a compte de la contribució sobre els ingressos, i s'aplicaven deduccions en funció del nombre de fills de subjecte passiu. La proposta de la Unió Catalanista de 1894 contemplava també la contribució sobre successions i herències, gradual i progressiva, de la qual estaven exemptes les successions entre ascendents i descendents; els arbitris, apartat en el qual quedaven eliminats papers segellats, timbres, pòlisses i semblants (només s'acceptava excepcionalment el paper segellat per a donar autenticitat a certs actes administratius, però en aquest cas la tarifa no podia superar el preu de cost); es preveia la creació dels arbitris regionals per a la conservació de carreteres, canals i ports, i es permetia la implantació d'arbitris municipals, els quals en cap cas no podien gravar els productes de primera necessitat. El sistema considerava també els serveis retribuïts com ara correus i telègrafs, i tant l'administració de justícia com la instrucció pública havien d'ésser gratuïtes per als pobres. Dins els monopolis quedaven com a competència del poder regional el del tabac i l'encunyació de moneda. Finalment, en relació amb el servei militar, a l'Assemblea de Balaguer es va acordar que Catalunya contribuiria a l'exèrcit amb l'aportació de voluntaris o amb una compensació en diner, tal com es feia abans de 1845, però aquesta compensació no podia excedir del cost de l'allistament del nombre de voluntaris amb el qual es cobrís el contingent que li correspongués. De fet, el que és fonamental de ressaltar és que, en conjunt, el sistema fiscal que es proposà el 1894 a l'Assemblea de Balaguer s'avançava a la reforma del ministre Fernández Villaverde de 1900, però amb una diferència: el quadre de figures impositives bàsiques que s'esbossava en grans línies dins la proposta catalana era potser conceptualment més clar que les famoses tres tarifes de la contribució sobre utilitats de Fernández Villaverde.

3. El criteri econòmic general catalanista de Ferran Alsina

L'objectiu era clar: Catalunya havia d'aspirar a l'autonomia política i administrativa dins l'estat espanyol, i era necessari d'establir un poder regional diferenciat del poder central, d'acord amb el que definien les *Bases de Manresa*. Un dels economistes més destacats dins el corrent regionalista de finals de segle fou Ferran Alsina,³¹ el qual s'havia distingit per proferir crítiques duríssimes al centralisme i a la corrupció de l'administració pública espanyola.

31. Molt interessat per la ciència i per la tècnica, Ferran Alsina (1861 - 1907) fundà i llegà a la ciutat de Barcelona el museu de física experimental Mentora Alsina. Fou director de la fàbrica El Vapor Vell de Sants, on intentà una reorganització del treball que provocà l'oposició dels treballadors. Per a argumentar la seva reorganització, es va basar en un estudi comparatiu molt detallat dels costos de la maquinària a Anglaterra i a Catalunya (Ferran Alsina, *Fonaments de la Reforma del Treball en la indústria cotonera catalana, tal com s'és comensada en lo Vapor Vell de Sants*, treball llegit en la Lliga de Catalunya per [...], Vetllada del 25 de maig de 1889 (Barcelona 1889), 48 ps. Hom publicà també una conferència sobre el treball dels infants i un opuscle en defensa del cooperativisme, que oposava al socialisme (*Observacions sobre la reglamentació del treball de noys en tallers y fàbricas*, conferència donada en la Lliga de Catalunya, vetllada del 27 de febrer de 1892, Barcelona 1892, 23 ps.); i *Endressa a la Junta General Extraordinària de la Societat Cooperativa 1ª del Ter* (Barcelona 1899), 25 ps. Ernest Lluch fa observar que Alsina, a més de

Els treballs llegits per Ferran Alsina a les assemblees de Manresa (1892) i de Reus (1893) foren editats el 1893 amb el títol de *Criteri econòmic general catalanista*.³² El llegit a Manresa tractava quatre temes: el proteccionisme, el sistema bancari, la fiscalitat i la qüestió social. El catalanisme, deia Alsina, anava lligat al proteccionisme, perquè era un sistema necessari en un país com Catalunya, escàs en riqueses naturals i que s'esforçava a industrialitzar-se. Per a Alsina hi havia dues formes d'exercir la protecció. La primera, que segons ell es produïa en la situació d'infantesa de les nacions, consistia a limitar-se només a adoptar mesures de tipus duaner. Aquest sistema primitiu servia per a protegir les noves produccions i per a defensar-les de la competència estrangera, i es proposava bàsicament la protecció al treball i l'increment, lògicament, dels ingressos duaners. La segona manera consistia, segons Alsina, a exercitar la protecció a través d'una combinació de mesures governamentals que permetessin d'obtenir uns productes de cada cop major qualitat. Aquestes mesures havien d'incidir en el capital, la mà d'obra i la intel·ligència, i entre elles cal destacar: l'ensenyament tècnic, els pactes comercials favorables, la disminució de la càrrega fiscal, les facilitats creditícies, la millora en els transports i les comunicacions, la creació d'un cos consular diligent, la pau i la seguretat públiques, i la moralitat mercantil.³³

En relació amb el tema dels impostos, Alsina sostenia que les contribucions havien d'ésser proporcionals als recursos en mans dels habitants, entenen per això darrer les utilitats, els beneficis i les rendes, però no els immobles i els capitals necessaris per a la producció. Per a Alsina, «la cuota contributiva imposada ha d'ésser proporcional ó las rentas o utilitats de toda mena que al imposit li dóngan los capitales, las propiedades, los negocios, las artes, los oficios, los empleos o qualsevol altre dels molts y variats medis existents y apropòsit pera fer produhir interessos o sa equivalència en productes a la inteligencia, 'l capital y 'l trevall».³⁴ A partir d'aquest principi, Alsina feia dues propostes amb taules de tarifes: una per a la contribució industrial, i una altra per a la contribució per renda. En el primer cas, la taxa de gravamen oscil·lava entre l'1% i l'11,50%, en el segon, del 2,10% al 13,70%. En ambdós casos, la rebaixa era ostensible en relació amb les taules vigents.³⁵ Alsina rebutjava l'impost sobre el consum, i proposava que la imposició local es formés a partir dels recàrrecs sobre les contribucions industrial i per renda.

Güell i Bacigalupi —home d'un enorme poder econòmic i financer, aristocratitzant i diletant—, formava part del nucli d'intel·lectuals i artistes que el voltjava (entre ells Enric Prat de la Riba, que li dedicà la *Ley jurídica de la industria*, 1898; l'arquitecte Antoni Gaudí; el poeta Ramon Picó i Campamar —secretari personal i apoderat— i el compositor Josep Garcia Robles, que el 4 d'agost de 1892 varen estrenar el poema líric *Garraf* al gran saló del Palau Güell, i els mateixos fills de Güell, Isabel, poetessa més que discreta, i Eusebi Güell i López, dramaturg afeccionat que també va publicar papers estrafolaris sobre moda i geometria). Aquest ambient que freqüentava Alsina, «el braç dret industrial de Güell», és explicat per Juan José Lahuerta, *Antoni Gaudí 1852-1926. Arquitectura, ideologia y política* (Madrid 1993) [1ª ed. italiana: Milà 1992], 346 ps (vegeu especialment les ps. 66-117 i 176).

32. Ferran ALSINA, *Criteri econòmic general catalanista*, treballs llegits en las Assambleas de Manresa (1892) y Reus (1893), propaganda regionalista (Barcelona 1893), 58 ps.

33. *Ibid.*, ps. 12-14.

34. *Ibid.*, p. 18.

35. *Ibid.*, ps. 20-21.

Alsina s'encarregà de defensar la nova ordenació del sistema bancari, que havia estat redactada pel seu patró Eusebi Güell i Bacigalupi. Hom propugnava un sistema bancari limitat —és a dir, amb no més entitats que les necessàries—, però, a la vegada, advocava per la llibertat de creació d'entitats i la llibertat de bancs d'emissió. Per tant, proposava de treure el monopoli de l'emissió de bitllets al Banc d'Espanya. Quant a la circulació fiduciària, tant la moneda com el paper-moneda en circulació havien de guardar una correlació amb les necessitats del volum de transaccions. Si aquestes necessitats ho requerien, Alsina era partidari de l'emissió de paper-moneda. Hom proposava també d'adoptar el sistema bancari dels EUA, segons el qual una entitat podia convertir-se en banc d'emissió si dipositava a la tresoreria de l'estat una quantitat de deute públic; a canvi, l'estat li lliurava en forma de bitllets el 90% de la xifra dipositada. El dipòsit serviria com a garantia de l'entitat bancària.³⁶

El darrer tema tractat a l'Assemblea de Manresa de 1892 fou el de la qüestió social, a partir d'un esquema molt simple: per un costat hi havia la *classe baixa*, formada per obrers amb desigs d'emancipació —per a uns de la tutela, per a d'altres de la tirania— de les classes dirigents; per un altre costat, la *classe alta*, una part de la qual no complia la seva missió social, consistent a crear treball i riquesa, i aquesta manca de responsabilitat provocava en els obrers un *desig desenfrenat* de posseir riquesa sense esforços. Al mig del ventall social hom col·locava la classe mitjana, que tenia el seu origen, sovint, en la classe baixa, i que s'havia pogut formar gràcies al «compliment dels deures individuals», el treball i l'estalvi. Per a Alsina, la classe mitjana se situava entre els dos extrems, entre «la tendència sempre avassalladora y tirànica de la classe alta» i «l'impuls sempre violent y desordenat de la classe baixa», i constituïa un element fonamental per a preservar l'ordre social. Alsina afirmava que els catalanistes es proposaven, amb llur programa, de potenciar la classe mitjana a base de refer els gremis adaptats als nous temps, aplicar la protecció al treball i estendre el cooperativisme. La intenció era pluriclassista, clarament: hom es proposava la «defensa dels interessos de todas las classes del poble català».³⁷ Allò que no feia Alsina, naturalment, era explicar quines havien estat les causes històriques que havien provocat la formació de les diferents classes socials.

A l'Assemblea de Reus (1893) Ferran Alsina intentà presentar les xifres relatives a l'esforç tributari de Catalunya envers l'estat, i els beneficis que en treia. Les dades les extreia de l'*Estadística administrativa de la contribución industrial y de comercio* per a l'exercici de 1888-1890,³⁸ i, d'acord amb aquesta font, Catalunya contribuïa en total en un 21,18%, segons el desglossament següent:

36. *Ibid.*, ps. 25-32.

37. *Ibid.*, ps. 37-40.

38. Les xifres donades per Ferran Alsina foren divulgades per Francesc Flos i Calcat en el seu opuscle *Lo regionalisme explicat*, compendi clar i concís pera servir de profitosa propaganda popular dels ideals regionalistes, treball guanyador del premi ofert per l'«Egara» en lo certamen celebrat per l'Ateneo Tarrasench lo dia 2 juliol 1894, s.p.i. (1895), 46 ps.

	<i>total Espanya</i>		<i>Catalunya</i>		<i>(Catalunya/Espanya)</i>
	<i>pessetes</i>	<i>cts.</i>	<i>pessetes</i>	<i>cts.</i>	<i>x100</i>
indústria	8.418.581	16	1.446.557	40	17,18%
comerç	22.008.165	77	4.574.842	13	20,78%
professions	3.821.681	45	681.101	99	17,82%
arts i oficis	2.627.612	45	669.487	91	25,48%*
fabricació	4.723.243	97	1.440.373	79	30,49%
total	41.599.284	80	8.812.363	22	21,18%

* Corregit l'error aritmètic

Font: F. ALSINA, *op. cit.* (1893), p. 47.

Tenint en compte que Catalunya el 1887 tenia 1.842.505 habitants, el que representava el 10,50% de la població de l'estat espanyol (en realitat era el 10,59%), cada contribuent català pagava 4,78 pta., mentre que cada contribuent espanyol no català pagava 2,08 pta. Si hom feia el càlcul segons la superfície del territori, tenint en compte que l'estat espanyol ocupava 504.517 km² i Catalunya 32.196 km², Catalunya contribuïa en 273,70 pta./km² mentre que la resta de l'estat ho feia amb 69,40 pta./km².³⁹ Si hom agafava les dades de l'*Estadística general del comercio exterior de España con sus provincias de Ultramar y potencias extranjeras en 1891*, resultava que, en concepte de drets d'entrada, impostos sobre càrrega i descàrrega i altres gravàmens menors, a Espanya (exclosa Catalunya) s'havien recaptat 81.391.259 pta., i només a Catalunya 48.932.135 pta., és a dir, el 37,55% del total espanyol i el 60,12% del que pagava la resta de l'estat sense incloure Catalunya; això implicava 5,17 pta./hab. per a la resta de l'estat i 26,56 pta./hab. per a Catalunya (i no 26,54 pta./hab., com deia Alsina).

En el quadre-resum que donava Ferran Alsina^{39 bis} si es referia el càlcul a l'extensió del territori, el resultat era de 871,07 pta./km² per a Espanya sense Catalunya i 3.243,90 pta./km² per a Catalunya. De les dades d'Alsina es deduïa que Catalunya aportava aproximadament el 20,25% del total de la recaptació de l'estat el 1889-1890 (cal tenir en compte, però, que hom havia sumat els impostos sobre comerç exterior corresponents a 1891).

A canvi d'aquest esforç, deia Alsina, l'estat no donava a Catalunya ni les forces d'ordre públic capaces de garantir la seguretat, ja que Catalunya havia hagut de crear i mantenir el seu propi cos de seguretat dels Mossos d'Esquadra. Per un altre costat, Catalunya també havia de fer cara en una proporció important al deute de l'estat, que era elevat com a conseqüència de les despeses burocràtiques excessives i de la corrupció administrativa. Segons Alsina, que utilitzava com a font l'«Almanach de Gotha» per a 1892, el deute de l'estat espanyol l'1 de gener de 1890 pujava a 6.207.027.482 pta. i Catalunya n'assumia 1.256.650.429 pta., és a dir, el 20,25%, a raó de 682 pta./hab., mentre que Espanya sense Catalunya n'assumia 314 pta./hab. Quant als interessos d'aquest deute, pujaven a 233.312.491

39. Ferran ALSINA, *Criteri econòmic general catalanista* (1893), ps. 48-49.

39.bis Vegeu *infra* quadre de les ps. 20-21

pta., de les quals 47.235.531 pta. eren assumides per Catalunya, fet que implicava 25,63 pta./hab., per 11,83 pta./hab. la resta d'Espanya. En el cas del dèficit públic la situació era paral·lela: per a tot l'estat era com a mínim de 75.000.000 pta., Catalunya se'n feia càrrec en una part de 15.164.820 pta. (el 20,22%), i això suposava el pagament anual de 909.889 pta. en concepte d'interessos.⁴⁰

Alsina no feia, però, cap càlcul sobre les despeses de l'estat central a Catalunya, sinó que es limitava a fer una estimació de la contribució catalana al funcionament de l'estat, a través dels impostos i l'assumpció del deute i del dèficit públics. El tema de la compensació per l'estat de l'esforç fiscal català seria reprès més tard per Guillem Graell en *La cuestión catalana* (1902, capítols 5 i 6),⁴¹ on feia una comparació entre el que pagaven i rebien de l'estat Madrid i Barcelona. Així, el 1900, segons Graell —un home conservador, del Foment del Treball Nacional i gens sospitós de nacionalisme radical—, Madrid havia pagat, per la contribució sobre indústria, comerç i professions, 5.709.066 pta. menys que Barcelona; a canvi, Madrid s'enduia un terç dels pressupostos de despeses i l'estat hi esmerçava deu vegades més que a Barcelona. Aquesta qüestió sobre el desequilibri desfavorable entre el que Catalunya aportava a l'erari públic i el que en recuperava a través de la despesa pública esdevindria fonamental en les reivindicacions catalanistes de començament de segle.

Sota el punt de vista del plantejament més pròpiament econòmic, el regionalisme prengué un nou impuls amb la figura de Pere Estasén i Cortada (1855 - 1913), que l'octubre de 1887 va fundar el Foment de la Riquesa de Catalunya, saludat amb fortes simpaties per la «Revista La España Regional».⁴² El nou Foment pretenia contrarestar l'escassa consciència catalanista dels altres Foments (Institut de Foment del Treball Nacional i Foment de la Producció Espanyola), i, a més, es proposava de recopilar tota la informació estadística possible sobre l'economia catalana i d'intervenir en tots aquells afers que afectessin els interessos econòmics de Catalunya i, també, els de les regions que havien format part de l'antiga Corona d'Aragó. Estasén afirmà, en el seu discurs fonamental de 1887 sobre *Regionalisme econòmic*: «Nosaltres estudiarem, molt determinadament, las condiciones de riqueza del Rosselló, de la Cerdanya francesa, de todas aquellas encontradas y regiones que un temps van fer part de l'antiga Corona d'Aragó, de felis e inolvidable memòria.»⁴³

Cal destacar l'ingredient industrialista predominant dins el pensament econòmic d'Estasén, el qual subratllava com «la Catalunya ha insistit l'un dia darrera l'altro fent observar que el poderiu de las nacions se fonda en la industria, la cual sosté al comers y l'ha sostingut sempre en tots los sigles y en tots los pobles».⁴⁴ Catalunya havia insistit, junt amb el País Basc, en la necessitat del renaixement industrial d'Espanya, idea que no havia pogut tenir el ressò neces-

40. *Ibid.*, ps. 55-56.

41. Guillem GRAELL, *La cuestión catalana* (Barcelona 1902), 230 ps.

42. «Revista La España Regional», tom IV (1888), ps. 93-94 i 181-184.

43. Pere ESTASÉN, *Regionalisme econòmic, Discurs sobre'ls fins del Foment de la riquesa de Catalunya fet per son president D. [...]*, versió catalana de D. Joaquim Casas Carbó, arxiverrbibliotecari de dita societat (Barcelona 1887), 31 ps. (Edició castellana, Barcelona 1887, 31 ps.) (Vegeu p. 4).

44. Pere ESTASÉN, *op. cit.* (1887), p. 6.

<i>concepte</i>	<i>pessetes / habitant</i>					
	<i>Espanya sense Catalunya</i>	<i>Catalunya sola</i>	<i>Espanya sense Catalunya</i>		<i>Catalunya sola</i>	
	<i>pessetes</i>	<i>pessetes</i>	<i>pessetes</i>	<i>cts.</i>	<i>pessetes</i>	<i>cts.</i>
immobles, conreu						
i cria de bestiar	136.522.802	17.846.394	8	68	9	68
drets reals	24.499.246	5.184.543	1	55	2	81
impost de mines	1.931.655	53.484	0	12	0	3
impost sobre cèdules						
personals	5.924.796	790.741	0	37	0	42
impost sobre consums	64.105.369	10.193.570	4	7	5	53
impost sobre tarifes						
de ferrocarrils	10.306.035	1.676.172	0	65	0	90
timbre de l'estat	38.858.435	7.847.735	2	47	4	25
renda de propietats (sense mines ni salines)	8.757.889	1.004.978	0	56(*)	0	54
redempció del servei militar i de marina	6.343.000	2.098.500	0	40	1	13

suma ¹	297.249.227	46.696.117	18	91(*)	25	34(*)
a afegir:						
contribucions sobre indústria, comerç, professions, arts i oficis i fabricació ²	32.786.921	8.812.363	2	8	4	78
drets d'entrada, impostos sobre càrrega i descàrrega etc. ³	81.391.259	48.932.135	5	17	26	56(*)
total	411.427.407	104.440.615	26	18(*)	56	68(*)

* Corregit error aritmètic

1. Xifres extretes de la Intervención General del Estado, exercici de 1889-1890

2. Any 1889-1890

3. Any 1891

Font: F. ALSINA, *op. cit.* (1893), p. 50.

sari a Madrid, on predominaven els polítics i els economistes teòrics que desconeixien la tecnologia, els mètodes comercials, l'art de fer d'estadista i de saber administrar. Per a Estasén, del moviment regionalista n'havia de sortir una política regionalista basada en el coneixement concret de l'economia de Catalunya. Estasén confiava en el potencial econòmic del Principat, sobretot si assentava el seu creixement sobre la base de la gran indústria, a l'ombra de la qual s'havien de formar petites indústries manufactureres auxiliars. L'objectiu consistia a «obtenir aquell grau de diferenciació i complexitat industrial que constitueixin a Catalunya una organització fabril completa, amb tota la varietat d'aptituds, òrgans i funcions que exigeix un centre productor complet».⁴⁵ El projecte de regionalisme econòmic seria desenvolupat, uns quants anys més tard, pel mateix Estasén: en el terreny empíric, amb la seva obra monumental *Cataluña* (1900),⁴⁶ i en el pla teòric amb el seu discurs de 1907 sobre *Economía política regional*,⁴⁷ en el qual proclamà la necessitat de crear «un cos de doctrina» capaç d'explicar la realitat econòmica catalana al marge dels «principis cosmopolites i universals» dels teòrics del lliurecanvisme, i aplicant el mètode inductiu de Roscher. Estasén va contribuir poderosament a posar l'accent en la importància de la unitat econòmica de Catalunya, la nova significació que podia tenir aquest fet fonamental a la llum del concepte historicista de l'*economía nacional*, extret de l'escola històrica alemanya. Paral·lelament a la lluita política regionalista, un grup nombrós i variat d'economistes varen aportar, per tant, la reflexió sobre la dimensió econòmica dels problemes de Catalunya.

45. *Ibid.*, p. 26.

46. Pere ESTASÉN, *Cataluña. Estudio acerca de sus condiciones de engrandecimiento y riqueza* (Barcelona 1900), 877 ps.

47. Pere ESTASÉN, *Economía política regional*, discurs llegit per [...] el dia 21 de novembre de 1907 en la reunió de la Societat d'Estudis Econòmics tinguda en el Foment del Treball Nacional (Barcelona 1907), 36 ps.